

MŰANYAGMOCSÁR • BESZÉLGETÉS-KUTATÁS • MASZKJÖVŐ • KINCSTŐRZŐ SZVÁNOK

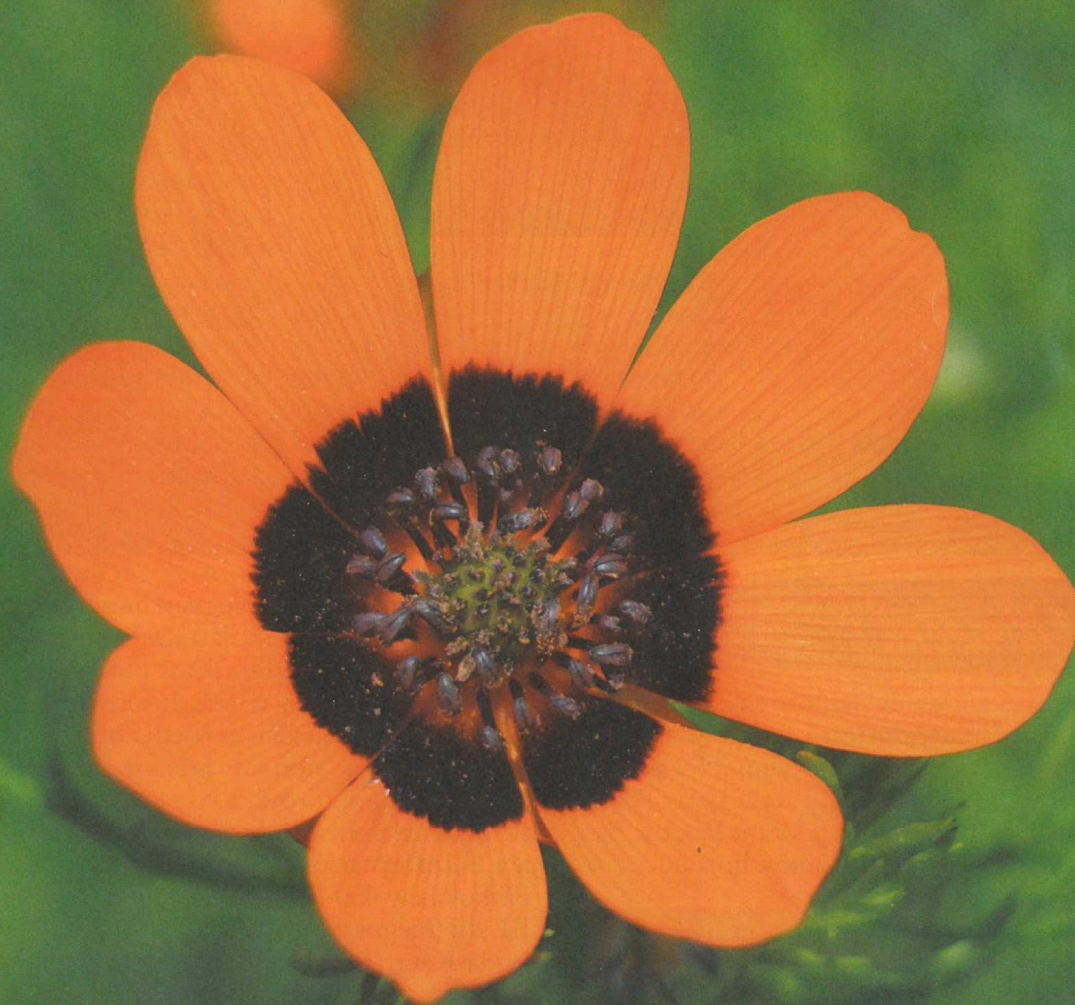
LXXVI. évfolyam ■ 26. szám ■ 2021. június 25.

Ára: 480 Ft

Előfizetőknek: 380 Ft

ELET és TUDOMÁNY

DIMAG.HU

ELVARÁZSOLT ADONISZ

PIROSLÓ HÉRICSEK NYOMÁBAN

A valaha élt legszebb ifjú legendás virágátváltozásával kapcsolatban számos növényt hírbe hoztak, leginkább a boglárka-, rózsá-, liliom- és mákfélék népes táborából. Bár hősünk nevét napjainkban a héricsek nemzetsége viseli, évezredek távlatában nagy kihívás az eposz növényetimológiai szálainak kibogozása.

Azír–föníciai eredetű ókori regében – amelynek első írásos emléke a Kr. e. VIII. századból maradt fenn – Mürrha istennő saját apjától megfogva, szégyenében mirhafává változott; gyermeke, Adonisz pedig meghasadó kérégből bújít elő. Mire felcseperedett, őt tartották a legszebb férfinak a világon, még maga Aphrodité istennő is belé szeretett. Boldog együttléjük azonban nem tarthatott sokáig. A féktelenül vadászó ifjút szerelemfáltésból ágyékon marta a vadkannak álcázott hadisten, Árész. A vigasztalhatatlan Aphrodité fájdalomában virágokat fakasztott haldokló szerelme földre folyt véréből.

A föníciai kereskedők révén szétterjedő kultusz sokféle formában tovább élt a nyugat-ázsiai és európai népek körében. Egyik változata szerint Zeusz hozzájárult, hogy az ifjú újra életre keljen; eszerint fél évet a földön

tölt Aphroditével, fél évet pedig az alvilági kedvese, Perszephoné társaságában. Ekképpen egy tipikus vegetációs istenség szerepét tölti be, tavaszkonként támad fel és aratás után rendre visszatér a holtak birodalmába.

Virágmítoszok

A virágmítoszok tekintetében a hitregének több változata is fennmaradt. Az ókori görög költő, Bión szenvedélyes gyászversében Aphrodité lehulló könnyeiből szellőrózsák lesznek, Adonisz vércsöppjei pedig bíborpiros rózsákká változnak át: „Vére; virággá szökken a földre peregve a könnyel: / Véréből nyílik a rózsavirág, könnyből anemóná”. Biónnal ellentétben a források többségében – köztük Nikandrosz és Ovidius költeményeiben – nem az istennő könnyeiből, hanem Adonisz véréből fakadt az *Anemone* növény. Erről az utóbb említett szerző így versel az *Átváltozások* című

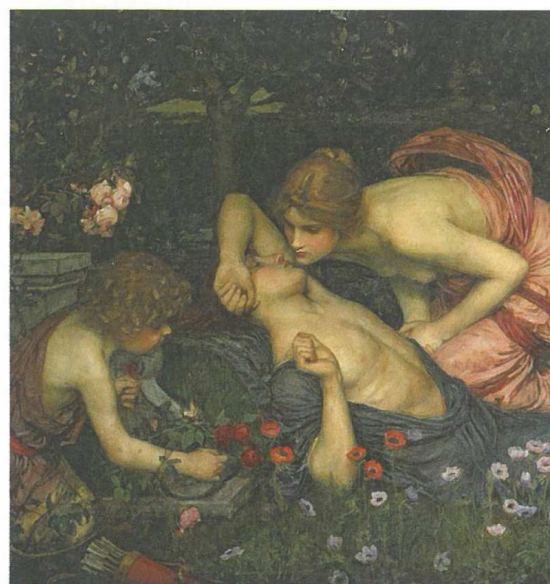
Haldokló Adonisz. Hősünk véréből egy enigmatikus Anemone (pipacsszerű virággal és krizantémszerű levelekkel) hajt ki.
(GOLTZIUS, 1609)

mítoszgyűjteményében: „S véredből válnék ma virág. / Szólt, majd meg a véret hinti be illatozó nektárral (...) / s lám a kifolyt vérből ugyanoly szépszínű virág kél, mint ama pün fáé, mely magvát rejtteni szokta szívós héja alatt”. Ezek a sorok azt érzékeltetik, hogy a keletkezett virág – a vér allegóriájaként – a pun gránátalmavirág sötétpiros színét idézi. Az alapszín tekintetében ugyanezt figyelhetjük meg Shakespeare elbeszélő költeményében, a *Vénusz és Adonisz*-ban: „És vérből, mely szétomlott a földre, / Bíbor virág kél tarkázott fehérrel”. Feltételezések szerint Shakespeare itt valamely korábbi szerzőtől megihletve, a kockásliliomra (*Fritillaria meleagris*) utal.

Tájkép Vénusz és Adonisz történetével. Az ifjú héricsszerű Anemone növényé változik át.

(RÉSZLET, HANS BOL, 1589)

Adonisz ébredése. A képen rózsák és koronás szellőrózsák láthatók több színváltozatban, realiztikus ábrázolással. (WATERHOUSE, 1899)

Gránátalma – Ovidius költeményében Adonisz véréből a gránátalmavirághoz hasonló színű Anemone sarjadt ki (THOMÉ, 1885)

Azt is érdemes megemlíteni, hogy a monda egyes változataiban a haladoklóhoz siető Aphrodité fehér virágú tüskés rózsabokorba lép, a lábából kiserkenő vére pedig pirosra festi a virágot, így keletkezett a vörös rózsza, a szenvedélyes szerelem szimbóluma.

Némely verzióban az istennő könnyéből pipacsok nőnek ki (lásd *A pipacs szimbolikája* című cikket a 2018/23. számunkban – a Szerk.). Darányi Sándor az *Ethnographia* folyóiratban közzétett, „Meghaló istenek” a virág-mítoszokban című írásában rámutatott arra, hogy az antik hősök véréből kihajtott növények döntő többségükben sötét színűek,

melyek az ókori ember számára a halált jelképezhették. Géczi János író pedig azt is hangsúlyozza, hogy ezekben a történetekben: „A vér az – amelyben a korai antik természetbölcsélet értelmében a lélek található –, ami feltétele valamely növényfaj létrejöttének. Elszakíthatatlan kapcsolat alakult ki a véret hullató személyiség és a vérteremtő hatalma jóvoltából létrejött (lelkesült) növény között.”

Az Anemone-rejtély

A kétszavas nevezéktan bevezetése előtt ugyanazon név alatt gyakorta más-más fajt értettek a korabeli tudósok, vagy éppen ugyanazt a növényt különféle képpen nevezték. Ennélfogva, a több évezredes legenda sokféle nyelven szerteágazó szálai között meglehetősen nehéz kibogozni, hogy melyik növényfaj sarjadhatott ki Adonisz véréből. Némely antik eposzok a bíborszínű virágokon túlmenően egy olyan efemer jellegű, szirmait hamar elhullató növényt sejtetnek, amely a vágy és boldogság gyors múlandóságú természetét is szimbolizálhatja. A legtöbb forrás egy *Anemone*-nek nevezett növényről tudósít, így a mai nevezéktan alapján egyértelműnek tűnhet, hogy valamely szellőrózsafajról lehet szó. Hellmut Baumann és Annette Giesecke könyveikben – részben XIX. századi tudósok véleményére alapozva – a Mediterráneumban gyakori, helyenként tömeges koronás szellőrózsát (*Anemone coronaria*) tartják a legvalószínűbb jelöltnek. Első olvasatra Ovidius már idézett versének folytatólagos sorai is ezt a feltételezést sugallják: „Hosszan sose tart virulása;/ mert laza módon csüng, mert könnyű: hullik azonnal, / és, melytől a nevé is kapta, a szél leszakítja”.

Az *Anemone* nemzetségnév vélhetően az *anemosz* görög szóból származik, jelentése 'szél'. Ráczi János enciklopédiájából idézve: „A névadás szemléleti háttere az, hogy a növény virágának színes szirmai és magtermésének tollas és könnyű forgója a szél játékszere, a növény vékony száron nyíló légies virága a legkisebb szellőben is ring.” Tehát csupán a szirmok (helyesebben a lepellevelek, mert ennél a nemzetségnél egynemű a virágtakaró) lengedezéséről esik szó, lehullásukról nem. Helmut Genauzt növényetimológiai szótárában is egyértelműen cáfolja, hogy szellőrózsafaj lenne a keresett növény, hiszen az idézett verssorokban tett megállapításoktól eltérően lepelleveleik még viharos szélben sem szakadnak ki a virágból.

Kockásliliom – Shakespeare művében ez lehet Adonisz virága (KERNER, 1786)

Simone Karlhuber nemrégiben megjelent tanulmányában felhívta a figyelmet arra a régóta fennálló nyelvészeti polémiára, miszerint a tudósok egy része vitatja, hogy az *Anemone* ragadványnév görög eredetű lenne. Az sokkal inkább a sémi-arab 'kedves' jelentésű *naámán* szóból származik, amely *Adon* (az 'Úr' – e néven tisztelték a sumér termékenységitent, s annak görögösített változata Adonisz) egyik megszólítása volt. Továbbá az *an-nu'mán* – 'a vér' jelentésű névelős szó megfelelőjének is tartják, ami mindenképpen ismételtén egy vérvörös virágra utal.

Koronás szellőrózsza – színe és elterjedése révén megfelel a mitikus növény kívánalmainak (BONELLI, 1772)

Fekete kökőrcsin (Pulsatilla nigricans) – Csokonai és Faludi műveiben a kökőrcsin növénynevű szerepel (A SZERZŐ FELVÉTELE)

Ezt a bizonyos növényt az arabok *Naámán sebei* néven ismerik, amelyet legtöbbször újfent a koronás szellőrózsával azonosítanak.

Felvetődik a kérdés, hogy a római aranykor költőjének az előbbieken idézett sorait – amelyet az eredeti mítosz első írásos emléke után hét évszázad elteltével öntött versbe – milyen szigorúsággal vegyük tekintetbe a keresett növény azonosítása során? Mindez azt is sejteti,

Ördögmák – vele azonosítják Dioszkuridész Anemone-ját (A SZERZŐ FELVÉTELE)

hogy az *Anemone* név kapcsán talán már az antik poéták és történetírók sem feltétlenül ugyanarra a fajra gondoltak. Mi több, abban sem lehetünk biztosak, miszerint a fiktív növényt minden esetben egy valószínű fajnak kívánták megfeleltetni. Egyes alaktani bélyegek különbözősége a mitológiai metamorfózist megörökítő festményeken is szembetűnő. Sőt, úgy tűnik, bizonyos művészek nem is törekedtek hiteles növényábrázolásra, hanem képzeletbeli virágokat pingáltak.

A *Pulsatilla* nemzetségnek kökőrcsin a ma hatályban lévő magyar megnevezése, mely régebbi alakjaiban szintén az *Anemone* egyik magyar megfelelője volt, ráadásul a hérics hajdani társneve. Így nem meglepő, hogy némely irományokban a kökőrcsin is felbukkan Adonisz virágaként. Csokonai *A csókok* című prózájában hősünk sírja „*múlándó kökőrcsinyek között*” állott. Ez a növénynevű a barokkban népszerű metamorfózis-képzetekben is megjelenik, mint például Faludi Ferenc XVIII. században írt álomviziójában, a *Tündéerkertben*: „*Egy szép virág a kökőrcsén, / Néha híres gyermek volt, / (...) Eztet Venus elragadta, / Csak ő tudja, hová lett.*” Megjegyzendő, hogy a tudományos nevezéktanban az *Anemone*-t ma is használják a *Pulsatilla* szinonimájaként, és a két nemzetség között átmeneti taxonokat is ismerünk. Mivel a kökőrcsinek ugyancsak aránylag sokáig megőrzik egynemű virágtakarójukat, az is elképzelhető, hogy pusztán etimológiai és rendszertani rokonság révén lettek részei az Adonisz-mítosznak.

A híres ókori görög herbalista, Dioszkuridész gyógyszerkönyvének VI. században másolt példányában, a *Codex Vindobonensis*-ben az egyik növényábrázolásán az *Anemone phoinike* megnevezés szerepel. Itt a föníciai jelző akár a vadászbaeset és a növénykeletkezés helyszínére, a Libanoni-hegységre is vonatkozhat. A fajt egyes jelenkori források a pipacs közeli rokonával, az ördögmákkal (*Papaver argemone*) azonosítják. Mivel a kódex ábráján szörtenek a toktermések, talán inkább a piros bujdosó mákról (*Papaver dubium*) lehet szó,

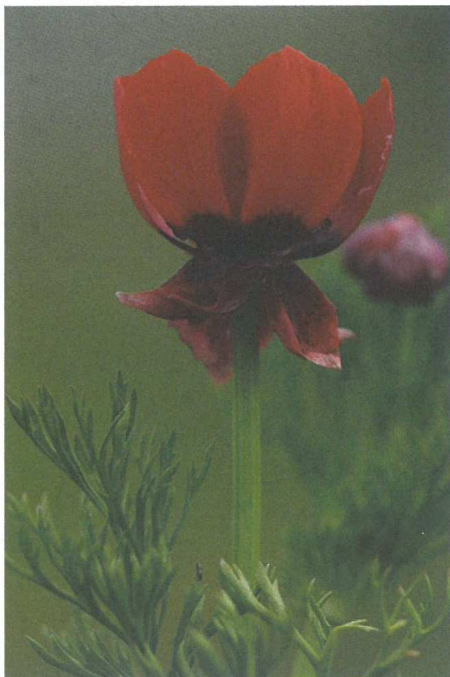

Az Anemone Dioszkuridész ábrázolásán egy szirmai hullató vadmák

de az is elképzelhető, hogy a többszöri kézi másolások során elvesztek bizonyos részletek. Hasonló képzésű szavakkal (*anemone – argemone*) állunk szemben; az etimológiai rokonság pedig a magyar nyelvben is adott, hiszen a pipacs vagy másnéven pácics a szellőrózsa társnevei. Mivel a vadmákok (beleértve a pipacsok) szirmai kiváltképpen gyorsan lehullanak, nem zárhatjuk ki, hogy némely történetírók róluk mintázták Adonisz virágait. Mint már utaltunk rá, a pipacs is – bár elsősorban Vénuszhoz kötődve –

Flos Adonis – az őszi hérics vélhetően első ábrázolása Adonisz virágaként (PLANTARUM SEU STIRPIUM ICONES, 1581)

Őszi hérics – a piros héricseket vércseppecskéknek és Adonisz-rózsácskáknak is nevezik
(A SZERZŐ FELVÉTELE)

fennmaradt a mondakör bizonyos változataiban. Mindemellett, a helyzet tisztázását tovább bonyolítja, hogy a korábban idézett koronás szellőrózsát habitusbéli hasonlóság miatt pipacs-szellőrózsának (*poppy anemone*) is nevezik. Ez alapján az sem meglepő, hogy a keresztény misztikában a pipacsot és a szellőrózsát egyaránt olyan virágnak tartják, melyet a megfeszített Krisztus vére festett pirosra.

Reneszánsz névújítás

A ma – nálunk héricsként ismert fajok megjelölésére – használatos *Adonis* növénynév feltételezhetően nem antik eredetű. Csupán a XVI. században bukkan fel többek között Lobel, Plantin, Clusius, Gerard és a Bauhin fivérek műveiben; a szintén Dioszkuridésztől származó, 'tavaszvirág' jelentésű *Eranthemum* helyettesítőjeként. Később az új elnevezést nemzetségnévként Linné is megtartotta kettős nevezéktanában. A késő reneszánsz kori névváltás motivációját talán az indokolta, miszerint az antik művészetek újrafelfedezésének mozgalmában valamely kortárs botanikus felismerhette, hogy a pirosvirágú héricsekre különösen ráillik a hajdan írt hőseposzokból kicsengő alaktani jellemzés, beleértve a szirmok gyors elhullását.

Az eddig feltárt és széles körben hozzáférhető muzeális ikonográfiák azt sugallják, hogy nyomtatásban legkorábban 1581-ben az őszi héricset (*Adonis annua*) titulálhatták Adonisz virágának (*Flos Adonis*). Mindazonáltal releváns szakirodalmakban gyakran a lángszínű héricsre (*Adonis flammea*), olykor pedig a nyári héricsre (*Adonis aestivalis*) is rácímkézik a „*Flos Adonis*” jelzőt. Mivel a gyakorta egy növénytarulásban tenyésztő mindhárom faj virága vérszínű, és a nem szakavatottak számára viszonylag nehéz lehet a pontos taxonómiai megkülönböztetésük, talán nem követünk el nagy hibát, ha a piros héricseket együtt valószínűsítjük Adonisz mitikus reinkarnációjának. (Közéjük sorolhatunk még néhány szintén bíborszínű egyéves héricset, melyek lokális elterjedésűek Nyugat-Ázsia területén, ahonnan a hitrege gyökerezik). Ezeket a növényeket néhány nyelvben vércseppecskének, valamint Adonisz-rózsácskáknak is nevezik, és régi ábrákon olykor szintén az *Anemone* névvel jelölik őket. Megjegyzendő, hogy a hazánkban sokak által ismert évelő, sárga virágú tavaszi héricsről (*Adonis vernalis*) beszámoló írásokban is gyakran olvashatjuk, hogy közvetlenül Adonisz véréből kelt ki. Ám a vérszínnel való hasonlatosság kontextusbéli

fontosságát figyelembe véve, itt a nemzetség vöröslő fajaival kapcsolatos legenda kevésbé szabatos átruházásáról van szó.

Fogyatkozó vetési gyomok

A szóban forgó – a tudományos nevezéktanban Adonisz nevét hordozó – egyéves héricsfajok Közép- és Nyugat-Ázsiában, valamint a Mediterráneumban honosak. Ezekben a térségekben helyenként még erős populációjuk található meg, de Közép- és Nyugat-Európában, ahová őjövevényként hurcolták be őket, napjainkra jelentősen visszaszorultak. A sötét vérpáros őszi hérics nálunk csak alkalmi megtelepedő. Szántóföldi gyom, de Európaszerte dísnövényként is gondozták a kertekben, ahonnan olykor kiszökött. Nevét onnan kapta, hogy a másik két fajjal ellentétben nemcsak tavasz végén és a nyárelőn, hanem akár őszi is virágozhat.

A skarlát- vagy vérvörös szirmú lángszínű hérics hazánkban nagyon ritka, veszélyeztetett faj. Néhol száraz gyepekben is fellelhető, de legfontosabb életterei a meszes talajokon mára gyakorlatilag eltűnt extenzív szántók voltak.

A nyári hérics pártája mínium- vagy narancsvörös, olykor cinóberpiros, nagyon ritkán halvány sárga. Száz évvel ezelőtt még a gabonavetéseink legközönségesebb gyomjai közt tartották számon, de az intenzív gazdálkodás következtében ma már csak szórványos előfordulású. Az '50-es években még vegyes mezei csokrokban árulták a virágpiacokon. Vörös Éva szótárából megtudhatjuk, hogy népi nevei többek között a parlagi rózsza, csókavirág, kakastaréj (a színbeli hasonlóság miatt) és a tyúkvakító voltak. Ez utóbbi névadás alapja az a hiedelem, miszerint rontó hatású a tyúkokra. A sárga virágú, évelő rokonaihoz hasonlóan (de alacsonyabb koncentrációban) ez is tartalmaz szívre ható glikozidokat. Bár nem nézték jó szemmel, hogy megkapó színe révén a gyerekek szerettek vele játszani, jobbára csak lovak elhullásával járó mérgezésekről maradtak fenn állatorvosi beszámolók.

PINKE GYULA botanikus
Széchenyi István Egyetem

Lángszínű hérics (A SZERZŐ FELVÉTELE)

